

Артем Вікторович Угач
(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара)

Археографічний рівень сучасних документальних публікацій з історії діяльності радянської контррозвідки в роки Другої Світової Війни

Słowa kluczowe: kontrwywiad, NKWD, NKGB, II Wojna Światowa, archeografia.

Keywords: counterintelligence, the NKVD, NKGB, the Second World War Archeography.

Після розпаду Радянського Союзу значно зріс інтерес суспільства до історії органів безпеки зниклої держави, оскільки до цього моменту подібна тематика майже не розглядалась і розвивалась фактично виключно відомчою складовою історичної науки. Внаслідок зростання інтересу до теми в більшості країн пострадянського простору потягом останнього часу вийшла значна кількість публікацій документів з діяльності органів радянської державної безпеки під час Другої світової війни. Однак не всі вони мають однаковий рівень археографічної обробки документів. Це пов'язано як із самим станом архівів, які створювалися виключно для використання в процесі оперативно-розшукової діяльності органів, так і з відсутністю у істориків відповідного досвіду з аналізу і роботи з дуже специфічними документами, оскільки до цього у світовій історії практично не було жодного випадку повного зняття «грифу секретності» з документів з подібної тематики. Однак документальні збірники фактично завжди вивчались крізь призму змісту документів. Дуже мало є публікацій, які б звертали увагу на власне археографічний рівень таких видань документів. Тому ця стаття є спробою проаналізувати деякі документальні публікації з історії радянських органів безпеки відповідного часу з боку їх загального археографічного рівня.

Надзвичайно важливим збірником документів з теми є російський восьмитомник «Органы государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны», який вийшов друком протягом 1995 – 2007 рр.¹.

¹ *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: сб. документов*, под ред.

Він належить до науково-критичного типу видань. За видом і формою археографічного видання збірник є тематичним виданням, оскільки в ньому під «одним дахом» зведені документи окремої тематичної групи, у нашому випадку джерела з історії радянських органів державної безпеки. За формою видання він є серією. Щодо вибору теми редакторський колектив обґрунтовує необхідність видання значним інтересом до «чекістської» тематики не лише професійних істориків, а й широкого кола звичайних читачів². Новизна видання укладачами обґрунтовується тим, що більшість документів збірника публікуються вперше, при цьому вони ніколи раніше не призначалися для широкого загалу читачів і були доступні лише дуже вузькому колу співробітників спецслужб. Хронологічні рамки видання мають лише початкову дату – листопад 1938 року. Її укладачі пояснюють тим, що війна насправді розпочинається тоді, коли до неї починають готуватись майбутні ворогуючі сторони. Кінцевої дати немає, оскільки видання залишилось незавершеним. Можливо, що планувалось довести видання до 2 вересня 1945 року – дати закінчення Другої світової війни.

Перш за все слід зазначити, що під час перегляду складу редакційної колегії та переліку укладачів впадає в око відсутність серед них відомих спеціалістів-істориків і археографів, що доволі суттєво відобразилось на власне археографічному рівні збірника. Більшість його укладачів працюють ще й нині (або працювали колись) у спецслужбах, а тому їхні імена маловідомі власне науковому загалу. Серед більш-менш відомих імен є лише публіцисти, які пишуть на «чекістську тематику». Головою редакційної колегії для 1 – 2 томів був Сергій Вадимович Степашин, який на час видання обіймав посаду директора Федеральної служби контррозвідки Російської Федерації. Для 2 – 8 томів ці ж функції виконував Микола Платонович Патрушев, тодішній директор Федеральної служби безпеки Російської Федерації. На теперішній час це досить відомі російські політики – друзі і соратники президента РФ Володимира Путіна. Таким чином, можна вважати, що збірник став офіційним виданням документів з історії діяльності радянської контррозвідки під час Другої світової війни, здійсненим сучасним російським політикумом. Отже видання збірника було, перш за все, своєрідною політичною акцією. Тому, на нашу думку, основним завданням, яке ставилось перед укладачами, була своєрідна часткова реабілітація радянських органів державної безпеки та піднесення їх виняткової ролі під час війни. У розумінні пересічного росіянина сучасні російські спецслужби є продовжувачами основних традицій радянських органів безпеки. Тож укладачі, добираючи документи для публікації в збірнику, намагались показати виключно позитивний досвід радянських спецслужб, а негативний або ж замовчувався (бо не вміщувалися відповідні документи), або подавався не зовсім послідовно чи дещо однобоко. В основу принципу відбору документів була покладена ідея показати переважно позитивні риси діяльності спеціальних служб, довести, що вони не займалися лише винятково репресіями, а й «захищали інтереси держави», що діяльність радянських спецслужб мало чим відрізнялася від роботи їх колег з держав антигітлерівської коаліції. Ступінь повноти документів коливається залежно від часу підготовки

С. В. Степашина, Moskwa 1995 – 2007, t. 1 – 5.

² Там же, t. 1, ks. 1, s. II – III.

документів до публікації. Перші томи, які готувались на початку 1990-х рр., мають більш репрезентативну добірку документів, хоч багато з них подавалось не повністю, а у виписках. Так документ про початок підготовки збірника до друку був підписаний ще 11.11.1991 р. (Наказ КДБ СРСР ЛР № 070232) Більш пізні томи, які готувались протягом другої половини 1990-х і початку 2000-х рр., мають більшу кількість повністю приведених документів, однак насправді в них репрезентативність цієї добірки документів зменшується. Кожен опублікований документ супроводжується відповідним науково-довідковим апаратом. У них уміщуються стислі біографічні довідки про кожного фігуранта, який згадується в документі. Це зазвичай дата і місце народження, освіта, займані посади, причина вибуття з органів, дата смерті. Є також покажчик імен, предметно-тематичний вказівник, список скорочень. Так у 1-му томі уміщено ще й перелік німецьких військових і есесівських звань. Також у деяких томах присутні фотокопії найбільш важливих документів, опублікованих у збірнику, окремі фотографії діячів органів безпеки радянської держави.

Суттєвим недоліком збірника є відсутність у ньому посилань на архівні фонди, де зараз зберігаються документи. Наприклад, документ № 10 «Из указания разведотдела управления Краснознаменных пограничных войск НКВД Приморского округа № 1530 начальникам погранотрядов об активизации борьбы с японской разведкой»³ не має повного архівного посилання, а містить лише вказівку: «ЦА ФСК России» (Центральний архів Федеральної служби контррозвідки). Щодо деяких документів замість відсилання на архів, де вони зберігаються, вказано місце першої публікації, якщо таке мало місце. Практично відсутні резолюції на документах. Невідомо також чи був той чи інший документ підписаний, чи лише підготовлений. Наприклад, точно відомо, що документ № 273 «Календарь сообщений агентов берлинской резидентуры НКГБ ССР «Корсиканца» и «Старшины» о подготовке Германии к войне с СССР за период с 6 сентября 1940 г. по 16 июня 1941 г. от 20 июня 1941 г.», був підготовлений, однак не був підписаний Всеволодом Миколайовичем Меркуловим, на той час наркомом держбезпеки, який добре знав як ставиться до подібної інформації Й. Сталін, а тому не хотів відчувати на собі особисто його гнів, про що зазначено в легенді документа⁴.

Дуже часто у публікаціях не зазначається навіть спосіб виконання документа або рівень його оригінальності («машинопис», «рукопис», «копія», «оригінал», «чернетка» чи «засвідчена копія»). У багатьох документах відсутні цифрові і деякі інші дані (прізвища агентів, ключики тощо). Це свідчить, про те, що такі документи є друкарськими копіями, зробленими машиністками. Згодом працівник органів, який готував документ на підпис, від руки вписував необхідні дані. Такими були вимоги секретного діловодства. Багато документів у збірнику опубліковані неповністю, а єдиним поясненням щодо більшості пропусків є те, що в цих місцях вони містять державну таємницю – відомості про методи контррозвідувальної роботи. У збірнику не публікуються імена агентів, які здобували інформацію; не вказується країна походження документа; часто подаються не зовсім точні

³ Там же, т. 1, кс. 1, с. 40 – 41.

⁴ Там же, т. 1, кс. 1, с. 286 – 296.

біографічні дані про учасників націоналістичних рухів (наприклад, про Степана Бандеру), на що вказувалося у рецензіях на збірник⁵. Біографічні довідки про згадуваних у документах осіб дуже стислі, часто просто містять перерахунок посад, які вони обіймали. Нерідко дані про контррозвідників закінчуються моментом їх виходу на пенсію і навіть рік їх смерті часто не вказується.

Іншим важливим збірником документів з історії діяльності радянських спецслужб у роки Другої світової війни опублікованим уже в Україні є «Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.», упорядкований В. Даниленком та С. Кокінім у 2009 році⁶.

У ньому, як наголошено в передмові, використано архівні документи, які зараз зберігаються в Галузевому архіві Служби безпеки України і допомагають повніше висвітлити процес ускладнення міжнародних відносин, воєнні приготування, оцінки громадськістю в СРСР і за кордоном міждержавних угод і військових акцій, переслідування за політичними ознаками тощо⁷.

Видання складається з п'яти розділів, у межах яких документи розташовано за хронологічним принципом. Вони пов'язані з подіями початку Другої світової війни – мобілізаційними заходами, воєнними приготуваннями, початком бойових дій, територіальними придбаннями і становленням нового режиму. Документи переважно мали високу ступінь захищеності: грифи «Секретно» і «Совершенно секретно» означають, що з ними у свій час мало право ознайомитись досить обмежене коло осіб. Однак за впливом на долі мільйонів людей значення цих документів важко переоцінити.

За формою археографічного видання цей збірник як і попередній є тематичним. Він позиціонується авторами як науково-популярне видання. Серед його упорядників були як професійні історики-джерелознавці, так і представники спецслужб. На відміну від російського видання, наприкінці кожного документа тут завжди подається посилання на фонд, опис, справу та аркуш, тобто можна в разі потреби звіритись з оригіналом. Також обов'язково подається інформація про ступінь оригінальності документа («чернетка», «копія», «оригінал», «друкарський примірник», «засвідчена копія»), вказується спосіб його виконання («рукопис», «машинопис»). Зазначаються також відомості про резолюції, які є на документі. Подаються стислі біографічні відомості про всіх згаданих у документі осіб. Щодо всіх документів вказується рівень їх секретності: «совершенно секретно», «секретно», «расшифровать немедленно», а також різноманітні помітки («к делу», «копия» тощо). Більшість документів подається в повному обсязі, без пропусків, чим збірник помітно відрізняється від подібного московського видання у кращу сторону. Як підкреслюють укладачі, до збірника відбирались типові документи на основі фронтального обстеження Галузевого державного архіву і архівів регіональних управлінь СБУ. Перевага віддавалась оригіналам, а за їх відсутності

⁵ О. Гогун. Рец. на кн.: Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України, упор. Василь Даниленко, Сергій Кокін, Київ 2009, 1311 ss., [w:] 3 архіви в ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, Київ 2010, № 1 (34), s. 398 – 412.

⁶ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: сб. документов, под ред. С. В. Степашина, Москва 1995 – 2007, т. 1, кс. 1.

⁷ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України, упор. Василь Даниленко, Сергій Кокін, Київ 2009, s. 5 – 32.

засвідченим копіям, які в укладачів не викликали сумнівів. Документи, як вказано у передмові, даються без перекладу мовою оригіналу (в більшості випадків це російська мова) з максимальним збереженням стилістичних і орфографічних особливостей оригіналу. Скорочення документів обов'язково позначаються, і згідно з упорядниками, ці лакуни були зумовлені повтором інформації, або характеризували події які не мали особливого значення⁸. Збірник має доволі змістовні іменний і географічний покажчики.

Загалом окремі джерела з історії діяльності радянської контррозвідки розміщені в багатьох інших збірниках або додатках до статей, присвячених як історії радянської державної безпеки, так і Другій світовій війні⁹. Найбільша кількість документів була опублікована після зникнення радянської держави, коли спецслужби які виникли в країнах пострадянського простору, почали розсекречувати архіви зниклої держави. В одних країнах (таких як Литва, Латвія, Естонія) цей процес розвивався досить активно, в інших (РФ, Білорусь) – він постійно гальмувався і до цих пір не завершився¹⁰. Так невідомо, коли ж власне вийдуть книги 6, 7 та 8 томів збірника «Органы государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны». Останній 5 том вийшов ще в 2007 році, а заключні документи в ньому стосуються 1944 р. Взагалі російські укладачі вирізняються тим, що намагаються за допомогою специфічного й упередженого відбору документів показати лише позитивні сторони діяльності радянських спецслужб, а негативні риси заретушувати. Цьому завданню підпорядковані авторські передмови і пояснення до документів, хоч, зазвичай, у подібних виданнях декларується намагання «правдиво» висвітлити як негативні, так і позитивні риси радянських органів державної безпеки. Чим раніше були укладені документи (а їх почали відбирати ще у 1991 р.), тим більш репрезентативна їх добірка і натомість тим більше документів надруковано у витягах або скороченому вигляді. Скорочення в текстах частіше пояснюються наявністю в документах державної таємниці. У той самий час у більш пізніх публікаціях ці ж документи подаються у більш повному обсязі.

Українські архіви, хоч і менш репрезентативні на документи щодо діяльності радянських органів державної безпеки в роки Другої світової війни, ніж російські, проте більш фахово підходять до едиційної археографії в рамках зазначеної теми й підбору документів до видання. На відміну від Росії, вони частіше публікують джерела, що безпосередньо стосуються діяльності радянських спецслужб на українських територіях. Якщо в проаналізованому вище російському збірнику документи розкривають діяльність органів безпеки в загальносоюзному масштабі, то українські укладачі подібних видань зосереджуються на документах про події на наших територіях. Це пов'язано з наявністю таких документів у відповідних

⁸ *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: сб. документов*, под ред. С. В. Степашина, Москва 1995 – 2007, т. 1, кс. 1, с. 5 – 32.

⁹ А. Т. Жадобин, В. С. Христофоров, *Огненная дуга: Курская битва глазами Лубянки*, Москва 2003, 477 ss.; *Великая Отечественная война. 1941 год: Исследования, документы, комментарии*, отв. ред. В. С. Христофоров, Москва 2011, 756 ss.; *Великая Отечественная война. 1942 год: Исследования, документы, комментарии*, отв. ред. В. С. Христофоров, Москва 2012, 616 ss.; *Великая Отечественная война. 1943 год: Исследования, документы, комментарии*, отв. ред. В. С. Христофоров, Москва 2013, 688 ss.

¹⁰ П. Пиллак, *Об архивах КГБ в Балтийских странах*, [w:] *Сборник докладов научной конференции стран Балтии «Архивы КГБ в Балтийских странах»*, Таллин, 27–28 октября 1994. г., Tallin 1996, s. 4–7.

українських і російських архівосховищах. Загалом у суто археографічному відношенні проаналізований український збірник має багато позитивних рис: наявність архівних відсилань, більша повнота документів, позначки резолюцій на документах, інформація про ступінь їх оригінальності, спосіб їх виконання, рівень секретності. Як українські, так і російські укладачі декларують, що вони намагаються показати справжню історію, якою болісно вона б не була. Наприклад, в українському виданні передмова так і називається: «Пекуча правда історії...». Російські ж укладачі, декларуючи намагання показати правду історії, на сторінках збірника насправді репрезентують лише позитивні моменти в історії діяльності органів державної безпеки. Так, наприклад, документи про історію виникнення загороджувальних загонів було уміщено спеціально для полемічного протистояння тим авторам газетних і журнальних публікацій, які наполягали на тому, що це було власною ідеєю винятково самих державних органів безпеки. У російському збірнику, подаючи тексти відповідних документів, укладачі намагалися довести, що створення таких загонів було ідеєю військового фронтового командування. Отже у подальшому в російському археографічному просторі маємо мало перспектив на продовження друкування репрезентативних добірок документів з теми, у більшості випадків автори-упорядники намагаються не показати всі документи в їх повному обсязі, а донести через призму спеціально відібраних документів ті ідеї та позиції, на яких стоять вони, або їх політичне керівництво. Українська археографія має певні можливості і перспективи збільшення кількості публікацій з цілком репрезентативних добірок документів раніше секретних архівів колишнього КДБ СРСР.

BIBLIOGRAFIA

- А. Т. Жадобин, В. С. Христофоров, *Огненная дуга: Курская битва глазами Лубянки*, Moskwa 2003, 477 ss.
- Великая Отечественная война. 1941 год: Исследования, документы, комментарии*, отв. ред. В. С. Христофоров, Moskwa 2011, 756 ss.
- Великая Отечественная война. 1942 год: Исследования, документы, комментарии*, отв. ред. В. С. Христофоров, Moskwa 2012, 616 ss.
- Великая Отечественная война. 1943 год: Исследования, документы, комментарии*, отв. ред. В. С. Христофоров, Moskwa 2013, 688 ss.
- О. Гогун. Рец. на кн.: *Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України, упор. Василь Даниленко, Сергій Кокін, Київ 2009, 1311 ss.*, [w:] *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, Кіjów 2010, № 1 (34), s. 398 – 412.
- Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: сб. документов*, под ред. С. В. Степашина, Moskwa 1995 – 2007, т. 1 – 5.
- П. Пиллак, *Об архивах КГБ в Балтийских странах*, [w:] *Сборник докладов научной конференции стран Балтии «Архивы КГБ в Балтийских странах»*, Таллин, 27–28 октября 1994. г., Tallin 1996, s. 4–7.
- Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України, упор. Василь Даниленко, Сергій Кокін, Кіjów 2009, 1311 ss.*

Streszczenie

Artem Ułacz

Archeograficzny poziom współczesnych publikacji źródeł o historii działalności sowieckiego kontrwywiadu w czasie II wojny światowej.

W artykule poddano analizie pod względem poziomu źródłownawczego edycje dokumentów poświęcone historii działalności sowieckiego kontrwywiadu w czasie II wojny światowej. Analizę przeprowadzono na wybranych, najbardziej monumentalnych i najbogatszych pod względem informacyjnym wydanych zbiorów dokumentów. Autor podejmuje próbę wyjaśnienia takiego poziomu źródłownawczego opracowania publikowanych dokumentów.

Аннотация

Артем Угач

Археографический уровень современных документальных публикаций по истории деятельности советской контрразведки в годы Второй мировой войны.

Анализируется археографический уровень публикаций по истории деятельности советской контрразведки в годы Второй мировой войны на примере наиболее содержательных и информативных сборников документов. Сделана попытка выяснить причины соответствующего уровня археографического оформления опубликованных документов.

Summary

Artem Ugach

Археографічний рівень сучасних документальних публікацій з історії діяльності радянської контррозвідки в роки Другої Світової Війни

Archeographic analyzes the level of publications on the history of Soviet counter-intelligence activities during the Second World War as an example of the most interesting and informative collections of documents. An attempt was made to explain the cause of a detected level archaeological registration of published documents.

